
ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№1/2024

Жылына 4 рет шығады
2001ж. Шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2024

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 15.03.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курьжжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 15.03.2024ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

© Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the **A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute**, Astana, Kazakhstan
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the **A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute**, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkerova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2024 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АЛПЫСБАЕВА А.Е., АШИМХАНОВА С.А., ӘБДІМАНАПОВА М.Б.	М. Жұмабаевтың «Гүлсім ханымға» өлеңінің лингвопоэтикасы және аудармадағы көрінісі.....	7
БАЛТАБАЙ Д.Ә.	«Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі кейбір түркі сөздерінің этимологиясы.....	24
КЕМБАЕВА А.Т., ЖҰБАЙ О.С.	Шерхан Мұртаза шығармаларындағы ұлттық мәдениеттің тілдік көріністері.....	35
КҮДЕРИНОВА Қ.Б. СЕРІКҚЫЗЫ М.	А.Байтұрсынұлы сөзсаптамындағы қазақ сөзінің дәстүрлі прагматикасы.....	52
KURMANGALI F.T., MAMAYEVA G.B., BEIMBETOVA A.A.	National cultural connotation of regular expressions and national code in kazakh and english languages.....	67
РАЙНБЕКОВА Г., KASAROGLU CENGEL H.	Терминологиядағы антонимия (қазақ тілінің антонимдер сөздігі негізінде).....	80

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙТУҒАНОВА С.Ш. СӘРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Ясауи хикметтеріндегі айшықтаулардың көркемдік қызметі.....	92
АКНМЕТОВА І.В., KALIYEV A.K., АҒА М.	The role of woman in birth rituals of kazakh and turkish people.....	104
АМАНҒАЗЫҚЫЗЫ М.	Постмодерн әдебиетіндегі қала тақырыбы.....	118
ISPANDIYAROVA A.T., ABSADYK A.A.	The concept «woman» in kazakh folk lyrics.....	133
ИБРАЙХАНОВА А.Қ.	Сапарғали Бегалин поэмаларындағы ертегі, аңыздар ізі.....	143
ҚАМАРОВА Н.С., ЖАЙЛОВОВ Б.С.	Әбіш Кекілбайұлы – әдебиеттанушы.....	157
НОҒАЙБЕКҚЫЗЫ Л., ДАРИБАЕВ С.Д.	Бесікке салу ғұрпына қатысты қастерлі ұғымдар	172
НУРГАЛИ Қ.Р., МЕЛЬНОВА К.В.	Основы миропостроения в произведениях жанра фэнтези.....	188

СЕЙСЕНҚҰЛҰЛЫ Ө., КЕНЖЕҚОЖАЕВА А.М., ТӨЛЕУБАЕВА К.А.	«Абайтану» ғылымы және қытай қазақтарының Абайды тануы.....	200
СҰЛТАНҒАЛИЕВА Р.Б.	Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасындағы әдеби интерьердің мекеншақтық қызметі.....	213
ХАМИДОВА А.Х., КАНАФИНА М.А., ЖУМСАКБАЕВ А.Т.	Образ грешницы в драме А.Н. Островского «Гроза».....	224
ҮЕРСАИНОВА А.В., КОШАНОВА ЗН.Т., ТАЛАСПАЕВА ЗН.С.	The contribution of the academician and writer Sabit Mukanov to Shokan studies.....	236

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND
LITERATURE**

КЛЫЧНИЯЗОВА Г.Н., СЫРЛЫБАЕВА Г.Т.	Оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудың лингвистикалық аспектілері	248
МАЖИЕВА Н.А., БАЛТАБАЕВА Н.С.	Эпостардағы «қаһарман-қыздар» бейнесін ЖОО-да СТО технологиясы арқылы оқыту.....	263

FTAMP 16.21.55

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.04>

Қ.Б. КҮДЕРИНОВА¹

*М. СЕРІКҚЫЗЫ²

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы¹
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы²
(e-mail: kuderinova_70@mail.ru¹, marjanserikqyzy1@gmail.com²)

*А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ СӨЗСАПТАМЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ СӨЗІНІҢ ДӘСТҮРЛІ ПРАГМАТИКАСЫ

Аңдатпа. Тілдің дамуы мен өзгеруіне көптеген тілдік және тілден тыс факторлар әсер етеді. Қазақ тілі ХХ ғасырдың басына дейін өзге тілдің әсеріне ұшырамағандықтан, сол кезеңдегі тіл дәстүрлі сөз сөйлеу машығын анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан автор зерттеу жұмысында А. Байтұрсынұлының ХХ ғасырдың басында жарық көрген мақаласынан қазақтың дәстүрлі сөзінің прагматикасын анықтауды мақсат етіп отыр.

Тіл біліміндегі осы саладағы көптеген еңбектерде тек тілдік норма, стильдік қолданыстар, стиль түрлері тұрғысынан қарастырылғандықтан, қазақ тілінің сөзді жүйелі баяндау, тұшымды сөз айту машығын көрсете алмай келеді. Сондықтан қазақтың ұлттық сөйлеу ерекшелігін ескере отырып, сөзсаптау нормаларын анықтау, көрсету – өзекті мәселелердің бірі. Зерттеу жұмысында авторлар қазақтың сөзді тыңдарманға жеткізуде қолданған тиімді тәсілдеріне тоқталып, олардың ерекшеліктерін, ұтымды тұстарын баяндайды.

Ол үшін А. Байтұрсынұлының 1911 жылы жарық көрген «Қазақтың өкпесі» мақаласының оқырманға әсерін, мәтін құрылымына, ішкі, сыртқы байланысына, баяндалу ретіне тоқталады. Нәтижесінде қазақ сөзінің айтылатын орны болатыны, сөздің басы, ортасы, қорытындысы болатыны, барлық құрылымы тұтас бір логикалық, грамматикалық құрылым құрайтыны, мейлінше қысқа, түсінігі жеңіл, мазмұны айқын болатыны анықталды.

Зерттеу жұмысында талдау, жинақтау, контекстік семантиканы анықтау үшін сауалнама әдістері қолданылды. Мақаланың ғылыми маңыздылығы – қазақ тілінің сөзсаптам деңгейінің көтерілуіне, сөз мәдениеті, стилистика салаларының дамуына әсер ету болса, практикалық маңыздылығы – сөзін тыңдарманға тыңдатамын деген сөзалушыға көмекші құрал бола алады, тіл

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» ғылыми жобасы аясында жазылды.

үйренушілерге, қазақ тілінде таза, дұрыс сөйлеп үйренем деушілерге, тіл мәдениеті, стилистика салаларында қосымша ретінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: сөзсаптам, сөз мәдениеті, дәстүрлі сөйлеу этикеті, сөз өнері, әдеби тіл, прагматика.

Кіріспе. Тілдегі қандай да бір өзгеріс ең алдымен ауызекі сөйлеу тілінің өзгеруінен басталады. Сосын барып тілдегі қалыптасқан қағидаларды өзгертеді. Ф. де Соссюр айтқандай, тіл – сөйлеудің жемісі [1, 157]. Сан ғасырдан бері дамып, өсіп, өркендеп келе жатқан тілге түрлі факторлар әсер етеді. Жалпы тіл біткеннің барлығына өзге тілдің (доминат тілдің) әсері болады. Рецепиент тіл донор тілдің заңдылықтарын, сөздерін сіңіріп алады да, өзі соның салдарынан өзгеріске ұшырайды. Бұл көршілес, бір-бірімен шекаралық жағынан жақын, араласы күшті елдердің тілдеріне қатысты. Ал Қазақстан – бір ғасырға жуық өзге елдің боданы болып, қазақтарды орыстандыру саясатының құрбаны болған ел. 70 жылға созылған бұл тарихи кезең тілімізге үлкен әсерін тигізді.

Тілдің өзгеруіне қазіргі әлеуметтік желілер, радио, телевидениенің де әсері көп. Саны жоқ гедонистік хабарлар мен 30-60 секундтық видеолар адамның ойлауын тежеп, түрлі дыбыс, бейне эффектілерімен адам миының үнемі «бос болмауына» әкелуде. Сондықтан бұрынғыдай көсіліп сөйлейтін, тауып сөйлейтін, астарлап сөйлейтін көркем тіліміз өзінің сәнінен айырылып қалды. Ойланбайтын адамнан ойлы сөз шықпайды.

Бұрынғы ата-бабаларымыз қалай сөйлеген, олардың сөзін ерекше еткен не нәрсе екенін анықтау үшін А. Байтұрсынұлының ХХ ғасырдың басында жарық көрген «Қазақтың өкпесі» атты публицистикалық мақаласын талдауды мақсат еткенімізді жоғарыда айттық. Әуелі, неге А. Байтұрсынұлы, неге ХХ ғасырдың басы және неге публицистикалық мақаласы деген сұрауларға жауап бере кетейік:

- А. Байтұрсынұлы – ұлттық тіл білімінің негізін қалаушы. «Бүкіл бір халықтың ұлттық тілін түрлеп, әдебиетін жасап, ғылымын жетілдіріп, қоғамдық санасын қалыптастырып, ойын оятқан Ахаң секілді алып тұлғалар сирек» [2, 10]. Ана тіліміздің өзіндік ерекшелігін ескере отырып, қалай сөйлеу дұрыс, ұтымды әрі тиімді екенін көрсете білген ұлт ұстазының бұл көтерген мәселелерін, ең алдымен, өзінің тілінде, өзінің сөзсаптамында қолданбауы мүмкін емес деп ойлаймыз және «Оқу құралында» берілген мәтіндері бұған дәлел бола алады. Жинақта берілген әр мәтін баланың санасына бұрыннан таныс сөздермен сурет болып салынып, өзіндік бояуымен әсерлендіреді. Сондай-ақ, А. Байтұрсынұлы – қазақтың көркем сөз өнерінің қорын жинаушы. Сөз өнерінің қыр-сырын толық түсіндіріп берген еңбектері бұл күні де өзінің бағасын жоймаған құнды дүние.

- ХХ ғасырдың басына дейінгі жазба түрге түскен мұралар (ауыз әдебиеті, ертегі, аңыздар), алғашқы бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндері қазақ

тілінің қаймағы бұзылмаған ұлттық сөзсаптау нақышын танытатын, өзге тілдердің әсеріне ұшырамаған жазба мұра болып табылады. Сондықтан қазақ тілінің ұлттық сөзсаптау ерекшелігін осы кезеңдегі тарихи мәтіндерден іздеу қажет болады.

- Үшіншіден, публицистикалық мақалалар, публицистика жазба әдебиет жанры. Сөйте тұра ол – әдеби тілдің ауызша түріне жуық келетін жанр. Ал ауызша сөз тіл табиғатын анық бере алады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тақырыпты зерттеуде талдау, жинақтау, контекстік семантиканы анықтау үшін сауалнама әдістері және көрнекті ғалымдар ұстанымдарына сүйене отырып, тиісті ғылыми қорытындыға қол жеткізу көзделді. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарына дейінгі еңбектер қазақтың дәстүрлі сөзсаптамасы бұзылмаған қалпында жазылған. Сол еңбектердің негізінде тіліміздің ұлттық нормасын анықтай аламыз. Зерттеу жұмысында қазақтың сөзсаптамасындағы дәстүрлі прагматиканы анықтау үшін оқырманға әсері, мақаланың жазылу стилі, ойының реті, мәтін құрылымының ішкі, сыртқы байланысы, мәтін құрылымы анықталды.

Зерттеу жұмысының тақырыбына сай отандық тіл білімінде А. Байтұрсынұлының «Тіл тағылымы», «Әдебиет танытқыш», М. Серғалиевтің «Синтаксис және стилистика», Р. Сыздықтың «Тілдік норма және оның қалыптануы», Н. Уәлидің «Сөз мәдениеті», Қ. Күдеринаның «Б. Майлин әңгімелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы» атты зерттеулері басшылыққа алынды. Сондай-ақ әлемдік тіл білімінде сөз мәдениеті, коммуникация, стилистика салалары бойынша жазылған Ф.де. Соссюрдің «Курс общей лингвистики», О.Л. Каменскаяның «Текст и коммуникация», М.Р. Львовтың «Основы теории речи» еңбектері қарастырылды.

«Тілдің табиғатының өзгеруі ұлттың ерекшелігінің жойылып кетуіне әкеледі» [3,216]. Сондықтан әр ұлт өз тілінің табиғи дамуының барысында қалыптасқан тілде сөйлеуі маңызды. Профессор Қ. Күдерина «осыған дейінгі зерттеулер көбіне тілдік норма, стильдік қолданыстар, стиль түрлері тұрғысынан қарастырылып, нәтижесі қазіргі қазақ сөзсаптамасының деңгейін көтеруге септігін тигізе алмай отырғандығын», сондықтан «қазақ тілінің «қаңқасы», «сүйегі», яғни грамматикалық құрылымы мен жүйесін, тілдің дәстүрлі нормасын, дәстүрлі сөзсаптам нормасын анықтау, үлгісін көрсету – өзекті мәселелердің біріне айналғанын» [4, 233] айтады да, «сөзсаптам» ұғымына (алғаш рет) мынандай анықтама береді: «Сөзсаптам дегеніміз біреуге бір нәрсе туралы мазмұнды сөз айтам деген сөзалушының ой жүйесі, коммуникация этикасы, тіл қисыны өзара келіскен, сөз бастауы мен сөз аяқтауы тең, ой не пікірін орынды қойып, мәселені айқындап бере алатын, мәтіннің тұтас эстетикасы мен экспрессиясы, көркемдігі келіскен жүйелі сөз» [4, 236]. Яғни кез келген жарыққа шыққан (айтылған/жазылған) сөздің (речь) өн бойына берілген баға.

Зерттеу жұмысы А. Байтұрсынұлының сөзсаптаманың дәстүрлі прагматиканы, ұлттық нормаларды анықтауды мақсат етіп отыр. 1911 жылы «Айқап» журналында жарияланған «Қазақтың өкпесі» мақаласындағы А. Байтұрсынұлының сөзсаптамасындағы ұлттық нормалар мен ұлттық прагматиканы анықтау міндеті қойылды.

Талқылау мен бақылау. Тіліміздің көркемдігін азайтуға жазба тілдің де әсері аз емес. Тілтұтынушының сөйлеген сөзі мен жазған сөзінің арасында барлық деңгейлер бойынша айырмашылық болуы керек. Алайда қазір қалай жазсақ солай дыбыстау белең алуда. Ал қазақтың сөзінде дыбыстары үндесіп, өзара үйлесім тауып, құлаққа жағымды естілетін болған.

Кез келген сөз (речь) тыңдарман үшін айтылатынын, «Ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейтінін, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болатынын» [5, 47] ескеріп, мақаланың кімге, қайда айтылғанына, оқырманға әсеріне тоқталамыз:

Ақпарат қайда айтылды, кімге айтылды?

«Қазақтың өкпесі» мақаласы 1911 жылы «Айқап» журналының алғашқы санында жарық көрді. 1896-1915 жылдары қазақтардың 18 миллион гектар жері мемлекет қарамағына өтіп, миллиондаған адам қазақ жеріне қоныс аударды. Мақала сол кезеңдегі халықтың ойы мен өкпе-назын жеткізу мақсатында жазылған. Өзінің туған халықының кейбір мінезін сөге отырып, жанашырлықпен жол көрсетуді, патшалық Ресейдің отарлық саясатына қарсылық, ұлтының болашағына алаңдау аңғарылады.

Оқырманға әсері:

С. Аманжолов: «Біреу баяндама жасаса, біреу шығып сөйлесе оның сөзі (сөйлеуі) қандай екен, қалай сөйлейді екен деп сұрап жатамыз. Сонда біз оның әрбір сөйлемін тексеріп жатқанымыз жоқ, жалпы шешендігін, сөзшендігін, оның жұртқа түсінікті не түсініксіздігін сөз қыламыз» [6,14] деген. Сондықтан алғаш мақаланы оқығанда оқырманға әсері қандай болды деген баға, жалпы шығармаға, сөзге берілген баға деп есептейміз. А. Байтұрсынұлының бұл мақаласы көпшілік оқырманға қалай әсер еткенін білу мақсатында сауалнама жүргізген едік. Сауалнамаға 22-35 жас аралығындағы 29 респондент қатысты. Барлығы жоғары білімді, қазақ тілінде еркін сөйлейді. Оларға А. Байтұрсынұлының «Қазақтың өкпесі» мақаласын оқып шығып, алған әсерімен бөлісу сұралды. «Мақала сізге қалай әсер етті?» деген сұрау қойылып, «жағымды әсер етті», «жағымсыз әсер етті», «өз нұсқам», «жігерлендірді», «еңсемді басты», «өз нұсқам» деген нұсқалар ұсынылды. Респонденттердің барлығы дерлік мақаланың өздеріне жағымды әсер еткенін айтты. Сауалнама нәтижесінде 24 респондент жағымды әсер етті десе, 5 респондент өз нұсқасын ұсынды. 22-сі «жігерлендірді» десе, 7 респондент өз нұсқасын ұсынды. «Жағымсыз әсер етті», «еңсемді басты» деген жауапты таңдамаған. Өз нұсқасын көрсеткен респонденттер «Өзімнің туған ағам, не әкем ұрсып жатқандай әсер

алдым. Себебі автор сөгіп, ұрсып тұрғанымен ар жағындағы жаны ашу, өзім деп қабылдау, жақсы көру, алаңдау сезімі басым болды», «автордың ұлтымызға жанашырлығы сезілді», «ойландырды», «білім-ғылым үйренуге деген қызығушылығымды арттырды», «барлық нәрсенің басында өзім тұратынын түсіндім» деп жауап берген. Біздіңше, автордың басты мақсаты да осы болса керек. Автор тарихи кезеңнің ерекшелігін сөге отырып, өз ісімізге, өз ұстанымдарымызға берік болуға, бәрін өзімізден бастап, еңбекқорлыққа, білім алуға, бірлігімізден айырылып қалмауға шақырады.

Мақаланың жазылу стилі

«Шешендер сөзі әсерлілік сипатына қарай 3 түрлі болып келеді. Рационалды стиль, темпераментті немесе романтикалық бояулы стиль, орта немесе синтетикалық стиль» [7, 107]. А. Байтұрсынұлы бұл мақаланы синтетикалық стильде жазған. Бірде рационалды стиль элементтері кездессе, бірде романтикалық бояулы стиль элементтері де кездесіп отырды.

Кез келген айтушы сөзін алдымен өзінің ішінде тәртіптеп, тыңдарманын ескере отырып, өзіндік стилі мен қалыптасқан дәстүр элементтерін қосып, логика мен ережелерге сүйенеді, оны орыс ғалымы М. Львов өзінің еңбектерінде былай көрсеткен: «Определение порядка слов на этапе внутренней подготовки высказывания все же нуждается в каком-то подходе, детерминирующем его: это может быть традиция, или смысл – логика, или правила, или индивидуальный вкус языковой личности, или обращенность к возможностям адресата, которому предстоит воспринять и понять высказывание» [8, 33]. Бірінші, сөзінің басталу бөлігіне көңіл бөледі.

Сөзді бастауы: Алдымен автор айтайын деп отырған мәселені алдыға шығарады. Бірақ ол не туралы екенін ашып айтпады. Сол арқылы ынтықтырады. Әрі қарай бұл мәселеге өзінің көзқарасын айтатынын ескертіп, мәтіннің кіріспе бөлігін аяқтайды да, кейін өзінің көзқарасын баяндайды. Қазаққа етене таныс, жақын, күнде көріп жүрген басқа бір елдің (коммуникация барысында тыңдаушыға таныс дүние арқылы түсіндіру, яғни тыңдаушының аялық санасында бар дүниемен түсіндіру тиімді тәсілдердің бірі) бұл қателікті жасауы, оның салдары не болғанын айту арқылы алдағы болар қауіптің ауанын аңғартады.

Қамсыз жатқан қазақтың көңіліне соңғы кезде ғана қайғы кіре бастады. Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі. Пайдаланып отырған жерін мұжыққа алып берді деп күкіметке өкпеледі. Қазақ жерін қазыналық етуге неге көнген деп өткендерге өкпеледі.

Төменде қазақ өкпелеуінің жөні бар ма, жоқ па – соны жазбақпын. Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы. Атадан қалған мирасымыздың жайы мағлұм, балаға бұл қалыпта тұрып не мирас қалдырмақпыз, оны болжауға да артық әулиелік қажет емес. Көп жұртта да

ғылым, өнер кем, бәрі қарайлас, тең заманда қазақ та қалт-құлт етіп, өз алдына қан болып жүрді. Қандары да, қалқы да ғылым, өнерді керек қылмаған. Бірімен-бірі жауласып, басқа берекелі жұмыс ойланбаған. Өзге жұрттар ілгері басқанда, қазақ кері басқан. Ханы надан, халқы надан жұрт мықты мемлекеттің жанында өз алдына хан болып тұруға көп күш керек екен; ол күш алтыбақан ала ауыз қазақта болмаған. Хан басын қарашыға теңгеру жеңіл болмаса да, өз алдына жұрт болып тұра алмайтуғын болған соң, хандарымыз қалқымен Ресейге қосылған [9]. Айтқалы отырған мәселенің түпнегізі әркімнің өзінде екенін, басқа ешкімді кінәлаудың қажеті жоқ екенін, босқа өкпелемей, талаптанса, мақсатына жететінін мына сөздерінде ашық айтпасада жасырын (имплицитті мағына) ұғынылып тұр.

Пікірін қалай қорытты: Осы болып жатқан мәселенің себебін жіпке тізіп көрсетеді де, салдары не болатынын, оны істеуші кім екенін асқан шеберлікпен, әр оқырман бұны алыстағы ел тізгінін ұстаған ел ағасына ғана емес дәл маған, ауылда қой жайып, егін егіп жүрген «маған» айтылды деп қабылдайтындай етіп аяқтайды: Дүниеда ерге теңдік, кемге кеңдік, азды көпке теңгеретін ғылым менен өнерді, елсізді елдіге теңгеретін, жоқты барға теңгеретін ғылым менен өнерді керек қылатын қазақ аз. Теңдікке қолы қалай жетсін? Қатерлі жерде қаперсіз отырдық. Өзімізге өкпелемесек, өзгеге өкпелер бет жоқ [9].

Сонда автор өзінің мақаласын ең бірінші қандайда бір мәселе бар, ол мәселеге кінәлі кім, ол мәселемен бетпе бет келген өзге адам, ол қандай қателік жіберді, оның соңы не болды, бұл мәселе ненің себебінен туындады, оны не істеу арқылы жеңуге болады деген сұраулардың реттілігі бойынша жазып шыққан. Яғни, өзі айтқандай, аңдату, мазмұндау, қорытудан тұрады.

Ішкі байланыс.

А. Байтұрсынұлы: «Сөйлеудің асыл мағынасы – біреуге білдірейін деген ойын айту. Айтушының мақсаты – тыңдаушыға ойын түгел түсіндіру. Ойын түсіндіру үшін соған керек сөздерді алу керек. Бір сөзді ойын анықтау үшін алса, екінші сөзді ойын толықтыру үшін алады, үшінші сөзді ойын пысықтау үшін алады» деген [10, 78]. Сөйлемдердің былай тіркесуін күрделі синтаксистік тұтастық деп атап жүрміз. Профессор М. Серғалиев: «күрделі синтаксистік тұтастықты бірнеше сөйлемдердің тіркесуі арқылы тиянақты ойды білдіретін синтаксистік-стильдік категория» деп, күрделі синтаксистік тұтастықтың құрылымын былайша бөледі:

«а) күрделі синтаксистік тұтастықтың барлық мағынасын өзіне қысқаша түрде жинақтап тұратын алғашқы (басқы) сөйлем;

ә) ойдың, тақырыптың дамуын, динамикасын таратып көрсететін ортаңғы сөйлем;

б) кішкене тақырыптың, ойдың мағыналық және синтаксистік жағынан аяқталғанын білдіретін қорытушы сөйлем» [11, 72].

Қамысыз жатқан қазақтың көңіліне соңғы кезде ғана қайғы кіре бастады. Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басаталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі. Пайдаланып отырған жерін мұжыққа алып берді деп күкіметке өкпеледі. Қазақ жерін қазыналық етуге неге көнген деп өткнедерге өкпеледі.

Төменде қазақ өкпелеуінің жөні бар ма, жоқ па – соны жазбақпын [9].

Алғашқы сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастықтың барлық мағынасын өзіне қысқаша түрде жинақтап тұр. Одан кейінгі 3 сөйлем ойдың, тақырыптың дамуын, динамикасын таратып көрсету қызметінде тұр. Ал 4-сөйлем – тақырыпшаның, ойдың мағыналық және синтаксистік жағынан аяқталғанын білдіретін қорытушы сөйлем.

Екінші сөйлем алғашқы сөйлемдегі ойдың жалғасын қайғы сөзінің синонимі ретінде қолданылған басқа келген нәубет тіркесі арқылы байланыстырып тұрса, кейінгі сөйлемдер өкпеледі етістігінің қайталануы арқылы бір тұтас екенін көрсетіп тұр. Ал соңғы сөйлем өкпелеу етістігі арқылы байланысқан. Сөйтіп, бұл 5 сөйлем жеке бір ойды беріп күрделі синтаксистік тұтастық құрып тұр.

Мәтінде 6 абзац бар. Мәтіндегі абзацтар бір-бірімен тіке не жанама байланыста болады. Үшінші абзацты екінші абзацпен өкіну етістігі байланыстырып тұрса, үшінші мен төртінші абзацты үшінші абзацта айтылған естек сөзі байланыстырады. Естек руы туралы үшінші абзацта айтылады да, төртінші абзацта сол сөзді қайталап, оның қазақпен байланысын суреттейді. Ал бесінші абзац төртінші абзацтан гөрі үшінші абзацпен байланыста. Алтыншы абзацта қорытынды сөз айтылған.

Мәтінде сыртқы байланыстардың болмауы – оны қабылдап түсінуге кедергісін тигізбейді, бұл мәтінде басқа байланыс құралдарының, яғни ішкі байланыстың болатындығын білдіреді. Мәтінді түсінуде ішкі байланыс басыңқы орын алады. Ол мәтінді тұтас құрылым ретінде қабылдауға мүмкіндік беретін негізгі құрал болып табылады. Мәтіннің формалды түрде берілген сыртқы байланысы болғанмен, оның ішкі байланысы болмаса, мәтінді түсіну қиынға соғады. Белгілі ғалым С. Рахметова: «Байланыстыра сөйлеу дегеніміз – логика мен грамматиканың заңы бойынша құрылған, белгілі бір тақырыпта аяқталған ойды білдіретін және өзара байланыста азды-көпті бөліктерден тұратын біртұтастық» [12, 49] дейді. А. Байтұрсынұлының «Қазақтың өкпесі» мақаласының өн бойы логикалық және грамматикалық біртұтастыққа құрылған.

Сөйлемдер байланысы

Кез келген мәтіннің ішіндегі сөйлемдердің беретін мағынасы келесі сөйлеммен іштей байланысады. Бұл туралы О.Л. Каменская «мәтін құраушы элементтер деп танылған сөйлемдер субтекске бірігіп барып тұтастыққа енеді. Әрбір сөйлемнің мағынасы бір-біріне байлаулы болып келеді де, бір сөйлемнің

екіншісімен байланысуы сол элементтердің өзара байланыстарының негізінде жүзеге асырылатынын айтады» [13, 64].

Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі. Пайдаланып отырған жерін мұжыққа алып берді деп күкіметке өкпеледі. Қазақ жерін қазыналық етуге неге көнген деп өткендерге өкпеледі [9]. Байқап отырғандарыңыздай, сөйлемдер біркелкі өкпеледі етістігімен аяқталып тұр. Бұл мәтінге ритмикалық өң береді. Ал сөйлемдердің бастауышы жасырын тұруы экспресиялық реңкін қалыңдатуға қызмет етіп тұр. Құрылысының толымсыздығы контекстің болу-болмауына негізделген сөйлемдер контекстуалды толымсыз сөйлемдер деп аталады. Сөйлемдердің құрамындағы сөйлем мүшелерінің түсіп қалуы жиі кездесетін құбылыс. Түсірілген мүшенің мағынасын іргелес тұрған сөйлем мүшелері атқарып, нұсқап тұрады. Сөйлем мүшелерінің түсірілуі немесе, керісінше, түсірілмей айтылуының өзі стилистикалық талаптарға байланысты жүзеге асады.

Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі. Пайдаланып отырған жерін мұжыққа алып берді деп күкіметке өкпеледі. Қазақ жерін қазыналық етуге неге көнген деп өткендерге өкпеледі. Төменде қазақ өкпелеуінің жөні бар ма, жоқ па – соны жазбақпын [9].

Бұл сөйлемдерде қазақ немесе қазақтар, мен бастауыштары түсірілген. Бұл жерде ол бастауыштардың басы артық және ол сөздердің жүгін алғашқы сөйлемдегі қамсыз жатқан қазақ деген тіркес және (мен) жазбақпын етістігі арқалап тұр.

«...Құрылымдық жағынан толымсыз болғанмен ақпараттық жағынан толымды. Мазмұн контексте тұрады. Сөйлемдер бірінің орнын бірі толтырады. Сөйлем мүшелерінің бірі жоқ болса да, ол басқа сөйлемнің мүшесі ретінде айтылып кеткеннен кейін ізделмейтіні сияқты, абзацтағы жоқ сөйлемдердің мазмұнын басқа сөйлемдер арқалап кетіп отырады. Тыңдаушы не оқырман мұндай мәтіндерде бақылаушы ретінде араласып, әңгімеге ілесіп отырады. Шығарманың бір деммен оқылатыны содан. Сөйлемнен сөйлем тудырады (кей адамдарды көп алдында сөйлеген сөзін тыңдауды үзіп алсаң, ары қарай да түсінікті бола береді, кей адамдардың сөзін ары қарай тыңдағанда түсініксіз болады) [14, 237]. Яғни кейде тіпті сөйлем мүшелері ғана емес, тұтас сөйлемнің де айтылмай қалу құбылысы да кездеседі.

Мәтін ішінде сөйлемдер бір-бірімен мағына жақындығы арқылы да байланысады:

Ата жолдасы – надандық, өнерсіздік қазір қазақтан айырылатын емес. Надандықтың кесапаты әр жерде-ақ маңдайымызға тисе де, ата жолдасымыз болған соң, бізде қиып айырылмай-ақ келеміз. Олжалы жерде үлестен қағылғанмыз – бәрі надандық кесапаты. Сонда да оны ғылым, өнерден артық көреміз [9]. Сөйлемдер бір-бірімен надандық, оны есімдіктері арқылы

байланысқан. Және де надандық сөзін қайта-қайта баса қолдануы барлық мәселенің түйткілі осы дегенді аңғартқысы келетіндіктен туындаған және бұл мақсатты қайталау мәтіннің эмоционалды-экспрессиялық бояуын қалыңдатуға қызмет етіп тұр. Немесе мына сөйлемдердің арасындағы байланыс Қамысыз жатқан қазақтың көңіліне соңғы кезде ғана қайғы кіре бастады. Басқа келген нәубеттің қайдан келгенін, кімнен басталғанын біле алмай, әркімнен көріп өкпеледі [9]. Бұл сөйлемдердің арасын байланыстырып тұрған – бірінші сөйлемдегі қайғы сөзінің синонимі ретінде басқа келген нәубет тіркесін екінші сөйлемде қайталай айтуы. Кей жағдайда сөйлемдегі сөздерді қайталай бермей мағыналас сөздермен, сілтеу есімдіктерімен, бағана айтып кеткеніміздей, жоғарыда көрсеткеніміздей деген қыстырмалар арқылы да байланыстырады. Және мағына жақындығы арқылы да ешқандай қосымша сөз, сөз тіркесінсіз де байланыса береді.

«Ұмытпау керек – қазақтың советтік әдебиетіне Пушкин, Лермонтов, Маяковский, Беранже, Байрон, Вольтер сияқты ұлы ақындардан сабақ алып жүрген ақындар қосылды (Ғ. Мүсіреповтің Қазақстан жазушылар одағының II съезінде сөйлеген сөзінен. – Суреткер парызы. Алматы, 1970, 139-б.) Бұл сөйлемнің қалыпты синтаксистік құрылысы: «... сабақ алып жүрген ақындар қосылғанын ұмытпау керек» түрінде болар еді, бірақ шешен ұмытпау керек деген сөздерді анафора ретінде әрбір абзац-периодтың алдына шығарып (инверсиялап) осы сөздерге логикалық екпін түсіреді» [7, 84].

Мұндай қалыптан тыс құрылған сөйлемдер А. Байтұрсынұлында да кездеседі: Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты (Надандықтың кесапатынан олжалы жерде үлестен қағылды). Қазақтың әлі күнге жерден қол үзбей отырғаны – жер қазыналық болғандықтан (Жер қазыналық болғандықтан қазақ әлі күнге жерден қол үзбей отыр).

Сөйлемдегі сөздердің байланысы

Сөйлемдегі сөздердің байланысы түрліше грамматикалық амал тәсілдердің негізінде жүзеге асады. Мұндай амалдар өздері жалғанған сөзіне әртүрлі грамматикалық мағына үстеп, жалпы сөйлемнің табиғатымен үндесе келеді.

Сөйлемдегі сөздер қалай болса солай байланыса салмай, белгілі дәнекерлер арқылы байланысып топталуы өзара пікір алысу дәрежесіне жетудің басты шарты болып табылады.

«Мақал-мәтелдердегі жалғаулық шылаулардың болмауы, ең алдымен, мақал, мәтел, қанатты сөз сияқты құрылымдардың мейлінше ықшам болу табиғатынан (нормасынан) туындап тұрса, екіншіден, бұлардың синтаксистік құрылымы сөйлеу тілі заңдылықтарына бағындырылатыны мәлім. Осы заңдылық жазба әдеби тілдің алдыңғы кезеңдеріне де тән болады» [7, 175].

А. Байтұрсынұлыда өз сөзінде сөз құрылымын мейлінше ықшам етуге тырысқан. Мысалы қазақ(тың) жерін, қазақ(тың) өкпелеуінің, іс(і) оңға басарлық қылық, надандық(тың) кесапаты, қол(ын) үзбей отыру, бүгін(гі) тойғаны.

Ерекше қолданыс

Берекелі жұмыс (өнімді жұмыс), алтыбақан ала ауыз (ала ауыздық), жерін тауысу (жерінен айырылу), кедейліктен жүре алмау (сіңірі шыққан кедей), тентіреп кету (тозу), тартынып қалу (ойындағысын істемеу), ішіңе кіргізу (жақын тарту), өткендердің көзіне түскен қылау (бұрынғы кісілердің жіберген қателігі), терің тегін қалмау (еңбегің ақталу), телміріп алған теңге (сұрап алған теңге), тер сіңірген тиын (еңбектеніп тапқан тиын), ата жолдас (ежелгі дос), олжалы жер (өнімді жер), қатерлі жерде қаперсіз отыру (алаңсыз болу). А. Байтұрсынұлының тіліндегі бұндай тіркестер образды фразеологизмнен гөрі лексикалық тіркеске жуықтау. Сондықтан бұл тіркестердің бейнелеуіштік қызметінен гөрі атауыштық қызметі басым.

Нәтижелер. Зерттеу жұмысының нәтижесінде Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақтың өкпесі» мақаласын сөзсаптамдық тұрғыда талдай келе, мынандай қорытынды жасауға болады:

Кез келген ақпаратты айтар алдында қай жерде, кімдерге, қалай айтамын, тыңдаушының аялық біліміне сай ма деген сұрақтарды алдыңғы қатарға қою – тиімді коммуникативті қарым-қатынастың алғышарттарының бірі.

Қандай да бір сөз (речь), ол мақала болсын, баяндама болсын, көркем шығарма болсын, эссе болсын оқылғанда не тыңдалғанда тұтас құрылым ретінде бағаланады. Сөйлемдер жеке-жеке емес, тұтас ойдың берілу формасы бағаланады. Сондықтан айтылар сөздің жүйесі дұрыс болу керек.

Кез келген айтылатын/жазылатын мәтін сөз басынан, ортасынан және қорытындыдан тұрса, түсінуге жеңіл болады.

Сөздің (речь) тұла бойындағы барлық құрылымдар бір-бірімен логикалық, грамматикалық байланыс құруы қажет.

Кез келген мәтіннің ішіндегі бірінші тұратын сөйлемдердің мағынасы келесі сөйлеммен іштей байланысады. Сондықтан айтылмай қалатын кейбір құрылымдардың мәнін келесі сөйлем арқалап кетеді, түсінуге мүмкіндік береді.

Сөйлемдегі сөздердің байланысы түрліше грамматикалық амал тәсілдердің негізінде жүзеге асады. Мұндай амалдар өздері жалғанған сөзіне әртүрлі грамматикалық мағына туғызып, жалпы сөйлемнің табиғатымен үндес келеді. Сөйлемдегі сөздер қалай болса солай байланыса салмай, белгілі дәнекерлер арқылы байланысып топталуы – өзара пікір алысу дәрежесіне жетудің басты шарттарының бірі.

Қорытынды. Тілімізде болып жатқан өзгерістер тіліміздің құрылымының, жүйесінің, нормаларының өзгерісіне алып келді. «Тіл жанашырларының айтуынша, қазақ тілі орыс тілінің грамматикасына

«байланып болған». Яғни, жалпы сөйлем орыс тілінен тікелей аударылады. Мұны тіл ғылымында калька деп айтады. Бұл тілдің ұлттық ерекшелігін бұзады, өзіне ғана тән нақыштарын, бояуларын көмескілендіреді» [15, 137]. Сондықтан дәстүрлі сөзсаптам үлгілерін анықтаудың, көрсетудің, үйретудің маңызы зор.

Тілдегі кез келген өзгеріс ұлттың өзгеруіне әсер етеді. Ұлттың ұлттық ерекшелігі жойылған жағдайда, ол халық ұлт ретінде жойылмақ. Ал ең басты ерекшелік алдымен тілден басталады. Сондықтан ұлттық нормамызды, дәстүрлі сөзсаптау нормамызды қайта жаңғырту – басты мәселелердің бірі ретінде алдыңғы орынға қойылуы қажет.

Әдебиеттер

1. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. – 257 с.
2. Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 316 б.
3. Baissydyk, I., Kuderinova, K., Shakhanova, R., Rizakhojayeva, G., Zhyltyrova, Z. Lexical aspect in language and culture communication. *XLinguae* 16(1), 216-223. DOI: [10.18355/XL.2023.16.01.16](https://doi.org/10.18355/XL.2023.16.01.16) ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X.
4. Күдерінова Қ. Бейімбет Майлин әңгімелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы // «Ауызша және жазба коммуникациядағы дәстүр мен белсенді үдерістер» халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы: ЖШС Brand Book, 2021. – Б. 230-238.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
6. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
7. Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. – Алматы: Ғылым, 1987. – 200 б.
8. Львов М.Р. Основы теории речи. – Москва: Издательский центр Академия, 2000. – 248 с.
9. Байтұрсынұлы А. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.
10. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Ташкент: Қазмембас, 1926. – 282 б.
11. Серғалиев М. Синтаксис және стилистика. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 150 б.
12. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2016. – 224 б.
13. Каменская О.Л. Текст и коммуникация: Учеб. пособие для ин-тов и фак-тов иностр. яз. – Москва: Высшая школа, 1990. – 152 с.
14. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Монография-оқулық. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.

15. Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөз мәдениеті мәселесі // Ясауи университетінің хабаршысы, 2023. №1 (127). – Б. 132–144. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.11>.

К.Б. КУДЕРИНОВА

Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, Алматы

М. СЕРИККЫЗЫ

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, Алматы

ТРАДИЦИОННАЯ ПРАГМАТИКА КАЗАХСКОГО СЛОВА В РЕЧИ А.БАЙТУРСЫНУЛЫ

Аннотация. Известно, что на развитие и изменение языка влияют многие языковые и неязыковые факторы. Поскольку казахский язык не подвергался влиянию другого языка до начала XX века, язык того периода позволяет определить традиционные речевые навыки. Поэтому авторы ставят своей целью в исследовательской работе определить прагматику традиционного казахского слова из статьи А.Байтурсынулы, опубликованной в начале XX века.

Во многих работах в этой области языкознания рассматриваются только с точки зрения языковых норм, стилевых применений, типов стилей, что не позволяет продемонстрировать навыки казахского языка в систематическом изложении слов и удовлетворительной речи. Поэтому определение, демонстрация норм словообразования с учетом специфики казахской национальной речи – один из актуальных вопросов. В исследовательской работе авторы акцентируют внимание на эффективных способах передачи казахского слова слушателю, излагают их особенности, тонкости.

Для этого рассматривается статья А.Байтурсынулы «Қазақтың өкпесі», опубликованная в 1911 году и ее влияние на читателя, структуре текста, внутренней, внешней связи, последовательности изложения. В результате было установлено, что казахское слово используется уместно, имеет начало, середину, заключение, вся структура представляет собой целостную логическую, грамматическую структуру, максимально краткую, понятную.

В исследовательской работе использовались методы анализа, обобщения и анкетирования для определения контекстной семантики.

Научная значимость статьи – влияние на повышение уровня словообразования казахского языка, развитие сферы культуры слова, стилистики, практическая значимость может служить вспомогательным средством для слушателей, для изучающих язык, для тех, кто хочет научиться говорить на казахском языке чисто, правильно, в качестве приложения в области языковой культуры, стилистики.

Ключевые слова: словообразование, культура слова, традиционный речевой этикет, искусство слова, литературный язык, прагматика.

K.B. KUDERINOVA

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty

M. SERIKKYZY

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

TRADITIONAL PRAGMATICS OF THE KAZAKH WORD IN THE SPEECH OF A. BAITURSYNULY

Abstract. It is known that many linguistic and non-linguistic factors influence the development and change of a language. Since the Kazakh language was not influenced by another language until the beginning of the XX century, the language of that period makes it possible to determine traditional speech skills. Therefore, the authors aim in their research work to determine the pragmatics of the traditional Kazakh word from the article by A. Baitursynuly, published in the early twentieth century.

In many works in this field of linguistics, they are considered only from the point of view of language norms, stylistic applications, types of styles, which does not allow demonstrating the skills of the Kazakh language in the systematic presentation of words, satisfactory speech. Therefore, the definition and demonstration of the norms of word formation, taking into account the specifics of the Kazakh national speech, is one of the topical issues. In the research work, the authors focus on effective ways of transmitting the Kazakh word to the listener, outline their features, subtleties.

For this purpose, the article by A. Baitursynuly «The Offense of the Kazakh people», published in 1911, and its impact on the reader, the structure of the text, internal, external communication, and the sequence of presentation are considered. As a result, it was found that the Kazakh word is used appropriately, has a beginning, middle, conclusion, the whole structure is an integral logical, grammatical structure, as brief as possible, understandable.

The scientific significance of the article is the influence on increasing the level of word formation of the Kazakh language, the development of the sphere of word culture, stylistics, practical significance can serve as an auxiliary tool for listeners, for language learners, for those who want to learn to speak the Kazakh language purely, correctly, as an application in the field of language culture, stylistics.

Keywords: word formation, word culture, traditional speech etiquette, art of speech, literary language, pragmatics.

References

1. Sossür F. Kurs obşei lingvistiki. – Ekaterinburg: İzdatelstvo Uralskogo universiteta, 1999. – 257 s.

2. Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 316 б.
3. Baissydyk I., Kuderinova K., Shakhanova R., Rizakhojayeva G., Zhylytyrova Z. Lexical aspect in language and culture communication. *XLinguae* 16(1), 216-223. DOI: 10.18355/XL.2023.16.01.16
4. Күдерінова Қ. Beimbet Mailin аңғимелеріндегі қазақ тілінің дәстүрлі сөзсәптәмы // «Ауызса және жазба комунікасидағы дәстүр мен белсенді үдерістер» һәлықарәлық ғылыми теоріәлық конференсия материалдары. – Алматы: JSS Brand Book, 2021. – В. 230-238.
5. Baitürsynұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
6. Amanjолоv S. Qazaq әдеби тілі синтаксисінің қысқаса курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
7. Qazaq әдеби тілінің ауызса түрі. – Алматы: Ҷылым, 1987. – 200 б.
8. Lvov M.R. Osnovy teorii rechi. – Moskva: İzdatelski sentr Akademia, 2000. – 248 s.
9. Baitürsynұлы А. Көптөмдық шығармалар жинағы. – Алматы: El-šejire, 2013. – 384 б.
10. Baitürsynұлы А. Әдебиет тәнытқыш. – Таşkент: Qazmembas, 1926. – 282 б.
11. Serғaliev M. Sintaksis және stilistika. – Алматы: Qazaq universiteti, 1997. – 150 б.
12. Rahmetova S. Qazaq тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Rauan, 2016. – 224 б.
13. Kamenskaia O.L. Teks i komunkasia: Ucheb. posobie dlä in-tov i fak-tov inostr. iaz. – Moskva: Vyssaia škola, 1990. – 152 s.
14. Qazırғы қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Монография-оқулық. – Алматы: Memlekettik тілді дамыту институты, 2016. – 464 б.
15. Jusubalina J.M., Tleuberdiev B.M. Būqаралық ақпарат құралдарындағы сөз мәдениеті мәселесі // Ёсауи университетінің һабаршысы, 2023. №1 (127). – В. 132–144. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.11>

Авторлар туралы мәлімет:

Күдерінова Құралай Бимолдақызы – филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының профессоры, Алматы, Қазақстан.

Күдерінова Құралай Бимолдақызы – доктор филологических наук, профессор Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан.

Kuderinova Kuralai Bimoldakyzy – Doctor of Philology, Professor at the A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Серікқызы Маржан – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Сериккызы Маржан – докторант Қазақского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Serikkyzy Marzhan – doctoral student Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.